

XX əsrin əvvəllərində Avrasiya dünyasında baş verən siyasi hadisələr Anadoluda bölgəsində və Azərbaycanda da öz təsirini göstərməkdə idi. Bu dövrdə cəmiyyətin şüurunda baş verən milli özünüdərk prosesi millət, milli şur, millət və ümmət münasibətlərini ortaya qoymuşdur.

Azərbaycanda və Anadoluda baş verən maarifçilik hərəkatı bu proseslərin elmi-siyasi və mənəvi əsaslarını formalasdırmaqdır idi. Onlarla türk ziyalısı və demokratik düşüncəli din xadimləri millimənəvi və dini dəyərlərin modernləşməsi uğrunda yorulmaz mübarizə aparırdılar. Xüsusilə də türk dünyasının siyasi müstəqilliyi, milli-mənəvi bütünlüyü, modernləşməsi uğrunda Azərbaycanda Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Mirzə Cəlil, Mirzə Ələkbər Sabir, Anadoluda Ziya Goyalp, Yusif bəy Akçura, Fuat Köprülü, Hamdullah Süphi, Abdullah Cevdət, Cəlal Nuri, Kılıçzade Hakkı, Namık Kamal, Mehmed Akif Ərsoy kimi çoxlu ziyalılar, içtimai-siyasi xadimlər, maarifçilik hərəkatının nümayəndələri milli və dini kimlik, modernləşmə düşüncəsi vəhdətindən çıxış edərək bu dəyərləri qarşı-qarşıya deyil, vəhdət halında qıymətləndirmək mövqeyindən çıxış edirdilər.

XIX əsrden başlayan Anadoluda və Azərbaycan aydınlarının ədəbi-mədəni təmasları XX əsrin əvvəllərində yeni keyfiyyət mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Bu dövrdə elmi-mədəni və ədəbi əlaqələrlə yanaşı, xeyriyyəçilik fəaliyyəti də geniş vüsət almışdır. Baş verən bu siyasi və ideoloji mübarizələr fonunda öz milli, siyasi və mənəvi maraqlarını qorumaq namına, Azərbaycan və Anadoludan tələb etmişdir. Baş verən bu siyasi və ideoloji mübarizələr fonunda öz milli, siyasi və mənəvi maraqlarını qorumaq namına, Azərbaycan və Anadoludan tələb etmişdir. Baş verən bu siyasi və ideoloji mübarizələr fonunda öz milli, siyasi və mənəvi maraqlarını qorumaq namına, Azərbaycan və Anadoludan tələb etmişdir. Baş verən bu siyasi və ideoloji mübarizələr fonunda öz milli, siyasi və mənəvi maraqlarını qorumaq namına, Azərbaycan və Anadoludan tələb etmişdir.

XIX əsr - XX əsrin əvvəllərində ümumtürk mədəniyyətinin, milli-mənəvi dəyərlərinin oyanışı və inkişafında milli burjuaziyanın mesenant və maarifçi nümayəndələrinin böyük rolü olmuşdur. Azərbaycanlı mesenantlardan Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Ağa Musa Nağıyev, Murtuza Muxtarov, Şəmsi Əsədullayev kimi sahibkarlar böyük xeyriyyəçilik işləri ilə məşğul olmuş, xalqımızın mədəniyyətinin, elm və təhsilinin inkişafında böyük məbləğdə maddi vəsait xərcləmişdir.

Azərbaycanlı milyonçuların xeyriyyəçilik fəaliyyəti Azərbaycanın hüdudlarını aşaraq digər ölkələri də əhatə etmişdir. Azərbaycanlı mesenantlar qardaş Osmanlı dövlətində də böyük xeyriyyəçilik fəaliyyəti ilə məşğul olmuşlar. Balkan savaşları (1912-1913) və Birinci Dünya savaşının (1914-1918) o səxtili günlərində Bakıda Hacı Zeynalabdin Tağıyevin himayəsi altında fəaliyyət göstərən "Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti"nin Anadoluya çox önəmlı yardımalar teşkil etdiyi məlumdur. Eyni zamanda xeyriyyəçilik fəaliyyəti Anadoluda erməni zülmləri nəticəsində yetim qalan uşaqları, qadınları, yaşıları da öz himayəsinə almışdır. Xeyriyyəçilik fəaliyyətinə görə Hacı Zeynalabdin Tağıyevin həyat yoldaşı Sona xanımın Osmanlı hökmərdarı Sultan Mehmed Rəşad tərəfindən 1914-cü ilin 17 mart tarixində verdiyi fərmanla "Şəfqət" ordeni ilə təltif olunmuşdur.

Azərbaycan türkləri Rusiya imperiyasının işgalində olmasına baxmayaraq, qeyd olunan dövrdə xeyriyyəçilik fəaliyyəti ilə yanaşı, hərbi baxımdan da Anadolu türk qardaşlarına öz yardımalarını göstərmiş, xüsusilə də Çanaqqala savaşında könüllü olaraq döyüşmüşlər.

Aparılan çoxsaylı tedqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, Birinci Dünya müharibəsi dövründə, xüsusilə 1915-ci il-dən başlayaraq Qafqaz müsəlmanlarından və Azərbaycan türklərindən olan könüllülərdən ibarət taburlar teşkil edilmiş, Qafqaz cəbhəsində, həmçinin Çanaqqala döyüşlərində iştirak etmişlər. Osmanlı arxiv sənədlərindən əldə olunan məlumatlardan aydın olur ki, Azərbaycan türkləri və Qafqaz müsəlmanlarından ibarət minlərlə könüllü döyüşçü Qafqaz cəbhəsində və Çanaqqala döyüşlərində böyük rəşadət göstərərək şəhid olmuşlar.

Türk tarixinin qanlı hərbi faciələrindən biri Sarıqamış faciəsidir. Bu dövrdə Azərbaycan çar Rusiyasının işgalində olmasına baxmayaraq, bacardığı qədər

28 May istiqlalı və Türkiyə-Azərbaycan qardaşlığı

Anadolulu qardaşlarına kömək və mənəvi dəstək göstərmişdir. 1914-cü il dekabrın 22-dən - 1915-ci il yanvarın 15-dək olan dövrdə Osmanlı ordusunun acı möğlubiyəti ilə bitən Sarıqamış döyüşündə 90 min türk əsgəri şəhid olmuş, təxminən 5000 döyüşü ruslara əsir düşmüştü. Türk əsirləri Bakıya Büyük Ziro (Nargin adası) adasına getirilərək böyük işgəncələrə məruz qalmışdır.

"Hümmət" qəzeti 28 noyabr 1917-ci il sayında "Göz yaşı tökdürən cəzire" məqaləsində Nəriman Nərimanov yazdı: "Kaş bu cəzirəye (Nargin) getməzdim, kaş bir dəri, bir sümük bədənleri, sıfətsiz gözələri, ah-zar edən insanları görməzdim. Kaş "Əfəndim, su", "Əfəndim, yemək", "Əfəndim, paltar" sözlərini eşitməyədim. Kaş çılpaq dodaqları soyuqdan titrəyən, üzləri bozarmış atasız-anasız bala-larla sözleşməyəydim. Kaş xəstəxanada başları kərpic üstə can verən igidlərə rast gəlməyəydim".

Nərgində yaşanan müsibətlərdən, ermənilərin burada türk əsirlərin başına gətirdikləri amansızlıqlardan xəbər tutan Azərbaycanın sayılınca seçilən varlı şəxsləri və ziyalıları türkərin xilası üçün kömək etməyə çalışırdılar. Bu məsələdə Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti, Hacı Zeynalabdin Tağıyev, İsmayılov bəy Səfərliyev, Murtuza Muxtarov və Əjdər bəy Aşurbəyov, Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin Qadın bölümünün sədri Sona xanım Hacıyevanın fəaliyyətini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Onlar əsirlərin bəzilərinin qaçışını təşkil edir, sağlam əsgərləri Türkiyəyə göndərir, uzun müddət xəstə olanları isə öz evlərində gizlədir, müalicə edirdilər.

Azərbaycan türkəyili ilə Anadolu türkəyünün qardaşlığının ən yüksək zirvəsinin bariz nümunəsini 1918-1920-ci illərdə də görmək olur. Bu dövrdə öz istiqlaliyyəti və dövlət müstəqilliyi uğrunda ölüm-dirim mübarizəsinə qalxmış Azərbaycanın türkəyünün yanında yenə də Anadolu türkəri, Osmanlı imperiyası var idi. İstər Cənubi Qafqazın gələcək siyasi taleyini həll edən Trabzon (1918, mart) və Batum (1918, may) danışıqlarında, istərsə də türk-müsəlman dünyasının ilk milli demokratik dövləti olan Azərbaycan Cəmhəriyyətinin qurulmasında Osmanlı imperiyasının rolü danılmazdır.

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Milli Şurasının sədri Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Cəmhəriyyəti elan olundu. Azərbaycan Cəmhəriyyəti türk-müsəlman dünyasının doğan bir milli dövlətçilik günü idi.

Azərbaycan Cəmhəriyyətinin yaranmasını professor Tadeusz Svyatočovski bu şəkildə şərh edirdi: "İndiyə qədər coğrafi bir bölgənin adı olan Azərbaycan artıq iki milyonluq bir dövlətin adı idi. Tatarlar, Trans-Qafqaziya müsəlmanları və Qafqaziya türkəri kimi dəyişik isimlərlə anılan xalq artıq rəsmən azərbaycanlı olmuşdu".

Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi Məhəmməd Əmin Rəsulzadə 28 May istiqlalı mühüm hadisə adlandırılaraq bu münasibətlə yazdı: "O tarixdən əvvəl

bir millət olaraq varlığını isbat edən Azərbaycan xalqı bu tarixdən etibarən millət olaraq dövlət qurmuş və bu dövlətin istiqlalı uğrunda bütün mövcudiyəti ilə meydana atılmışdır".

Bu dövrdə Azərbaycan mill dövlətçilik günəşinin parlamasına sevinən yenə də Anadolu türkəri idi. Azərbaycan Cəmhəriyyətini tanıyan ilk dövlət də məhz Osmanlı dövləti idi. 1918-ci ilin iyun ayının 4-də "Osmanlı imperatorluğu höküməti ilə Azərbaycan Respublikası arasında dostluq müqaviləsi"nin imzalanması böyük bir tarixi hadisə idi. Bu, Azərbaycan Respublikasının xarici dövlətlərlə imzaladığı ilk dostluq müqaviləsi idi. Xüsusilə də, Azərbaycan üçün çox mühüm həyati əhəmiyyətə malik olan müqavilənin dördüncü maddəsində göstərildi ki, "dinclik və asayı möhkəmləndirmək, ölkənin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün eger ehtiyac olarsa, Osmanlı höküməti Azərbaycan Respublikasına hərbi yardım göstərməyi öz üzərinə götürür". Bu maddə yenice müstəqilliyini elan etmiş Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizliyinə və azərbaycanlı əhaliyə qarşı soyqırımı həyata keçirən bolşevik-dəsnak qüvvərinə qarşı Osmanlı dövlətinin hərbi yardım etməsinə hüquqi zəmin yaradırdı.

Azərbaycan Cəmhəriyyəti öz müstəqilliyini elan etə də, hələ də ölkənin süverenliyi xarici dövlətlər tərefindən təhlükə altında, Bakı və ətrafi isə bolşevik-erməni işgalində idi. Belə bir mürəkkəb siyasi şəraitdə Azərbaycan Cəmhəriyyəti "Osmanlı imperatorluğu höküməti ilə Azərbaycan Respublikası arasında dostluq müqaviləsi"nin 4-cü maddəsinə uyğun olaraq Osmanlı dövlətindən hərbi yardım istədi. Bu müraciəti müsbət dəyərləndirən Osmanlı hakimiyyəti Azərbaycan türk qardaşlarına kömək üçün 1918-ci ilin iyun ayının əvvəllerində hərbi dəstələrini Gəncə istiqamətində Azərbaycana göndərdi. Mürsəl Paşanın başçılığı etdiyi Osmanlı ordusunun ən yaxşı diviziylərindən olan 5-ci Qafqaz piyada diviziyyası iyun ayının əvvəllerində Gəncəyə daxil oldu. Türkəyin Qafqazda olan hərbi hissələrinin yeni baş komandanı Ənvər Paşanın qardaşı Nuru Paşa öz qərargahı ilə birlikdə Gəncəyə gəldi, Gəncədə təntənəli qarşılıma mərasimi təşkil olundu. Həmin dövrdə görkəmli dövlət xadimi Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yazdı ki, "Cənubi Qafqaz nümayəndələri ilə türk nümayəndələri Batumda müzakirələr apararkən Nuru Paşa ilə bərabərində olan bir çox zabitlər Gəncəyə daxil oldular. O zaman müdhiş bir anarxiyaya məruz qalan, digər tərəfdən də bolşevik təcavüzü ilə təhdid olunan Gəncə Nuru Paşanı göydən enmiş xilaskar bir məlek kimi qəbul etmişdi. Xalq ona göstərdiyi istiqalələ Gəncə tarixində görünməmişdir".

Istiqlal şairi Məhəmməd Hadi özünün bir bəndlilik şeirində Nuru Paşanın Gəncəyə gəlisişini belə vəsf edirdi: "O gün ki, Nuru paşa Gəncəyə mehman oldu, Türkəyi baxanın bağıri qızıl qan oldu. Çəkdi dağlar başına hilallı al-bayraqını, Qalxdı bu türk diyarı Azərbaycan oldu!

Azərbaycan müstəqillik qazansa da, hələ istər geosiyası, istərsə də iqtisadi baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edən Bakı və ətrafi bolşevik-erməni işgali altında idi. Bakının bolşevik-dəsnak işgali dövründə bu şəhərin Azərbaycan üçün nə qədər strateji əhəmiyyətə malik olduğunu və azad olunmasının vacibliyini bütün cümhuriyyət xadimləri öz əsərlərində xüsusi olaraq vurgulmuşlar. M.Ə.Rəsulzadə yazdı ki, "Bakı Azərbaycanın, Azərbaycan da Bakının Bakını Azerbaycandan ayırmak istəyən kim olursa, Azərbaycanın həyatına qəsd etmişdir. Bakı Azərbaycanın təsəvvür oluna bilməz. Bakı tarixən də, indi də bir türk şəhəri və müsləmən bölgəsidir. İstiqbalən də elə olaraq Azərbaycanın paytaxtını təşkil edəcəkdir. "Bakı Azərbaycan - başsız bədəndir".

Bakının geosiyası və strateji əhəmiyyətini dərindən dərk edən Osmanlı və Azərbaycan hökumətinin əmri ilə Nuru Paşanın komandanlığında Qafqaz İslam Ordusu sentyabr ayının 15-də Bakını işğaldan azad etdi.

5-ci Qafqaz piyada diviziyyasının komandanı podpolkovnik (yarbay) Rüdüd bəy Bakının azad edilməsini öz xatirələrində belə təsvir edirdi: "Eyni irqə mənsub bu iki millət arasında əlaqə və münasibət, axıdilan qanlarla bir qat da-ha yaxınlıq peyda etmişdir. Anadolu türkərinin, Azərbaycanın istiqlalı uğrunda yapıqları çətin və qanlı mühabiblər əminəm ki, nəsildən-nəslə nəql ediləcək unudulmaz birgə dastan halında qalacaqdır".

Bakının bolşevik-dəsnak birləşmələrindən azad olunması xəbəri Türkiye mətbuatının da əsas aparcı mövzularından biri olmuşdu. "Yeni gün" qəzeti bu barədə yazdı: "Bakıda artıq Azərbaycan bayrağı dalğalanır. Azərbaycan hərbi hissələri Bakını azad etmişlər. Eyni dinə və eyni qana sahib olduğumuz qardaşlarımızı təbrik edirik..."

Bakının azad edilməsi münasibəti ilə noyabr ayının 10-da Bakıda Yay klubunun zalında Nuru Paşanın şərfinə böyük bir ziyafət verildi. Ziyafət tərəfində çıxış edən Azərbaycanın dövlət rəsmləri, ziyalılar öz sevgi və təşəkkürkərləri ifadə etmişlər.

Ziyafət məclisində görkəmli ədəbiyyatçınas Salman Mümtaz Nuru Paşa ithaf etdiyi "Öyün millət" şeirini oxumuş, tanınmış aktyor Abbas Mirzə Şərifzadə isə Osmanlı generallarına məxsus geyimdə zala daxil olaraq Ənvər Paşanın qiyafəsində monoloq söyləmişdir. Ziyafətdə baş nazir Fətəli Xan Xoyski "Ədirnənin fəthi" əsərinin müəllifi Cəfər Cabbarlini Nuru Paşa təqdim etmişdir.

1918-ci il oktyabrın 30-da imzallanmış Mudros sazişinə əsasən, Osmanlı qoşunları məcburiyyət qarşısında Azərbaycanı tərk edir. Nuru Paşa İstanbula gələrən oradakı ingilis qüvvələri tərəfindən həbs edilir və Batuma göndərilir. Paşa ermənilərin qətləmənin iştirakçısı adı ilə edam hökmünə məruz qalır. Lakin Azərbaycan höküməti təcili tədbir görür, baş nazir Nəsib bəy Yusifbəyli ilə Nağı Şeyxzamanlı xüsusi plan hazırlayırlar. Batum həbsxanasına hücum təşkil edilir və Nuru Paşa xilas olunur.

Qürur hissi ilə vurğulama lazımdır ki, Nuru Paşa tək Osmanlı dövlətinin deyil, Azərbaycanın Cəmhəriyyət dövrü hərbi tarixinin də əvvəz olunmaz şəxsiyyətlərindən biridir. O, Qafqaz İslam Ordusunun qurucusu və komandanı, Bakının fatehi, ziyalıların dostu idi. Təkcə bu deyil... Nuru Paşa Güneyli, Quzeyli bütün Azərbaycanı canı qədər sevən böyük bir şəxsiyyət idi. Azərbaycan Cəmhəriyyəti bolşeviklər tərəfindən işgal olunduqdan illər sonra Nuru Paşanın Azərbaycan haqqında ürək ağrısı ilə dediyi sözlər bunu bir daha təsdiq edir: "Qardaşım şəhid olması qəlbimi nə qədər yandırısa, Azərbaycanın istilası qəlbimi ondan da çox yandırı. Qardaşım bir fani idi. Fəqət Azərbaycandakı türklik əbədi idi. Kaş öz həyatımı itirəydim, amma Azərbaycan türkəyin kənarında qalmayıyadı".

(Ardı var)

**Mübariz AĞALARLI,
tarix üzrə folsəfə doktoru,
dosent**